

Pelles Tamás

A magyar nyelv Fiume közoktatásában*

1. Bevezetés

Fiumét és kerületét Mária Terézia csatolta a magyar koronához 1776-ban Horvátországon keresztül. 1779-től 1918-ig a város közvetlenül Magyarországhoz tartozott, leszámítva a francia (1809–13), az osztrák (1813–22) és a horvát (1848–68) megszállás idejét. A magyar fennhatóság összesen több mint száz éve alatt a város politikai, gazdasági és kulturális életében mindvégig az olasz nyelv maradt a vezető szerep, ami mellett évszázadok óta jelen volt a horvát és a német is. A magyar nyelv a korszak elején teljesen idegen és ismeretlen volt a városban, a korszak végére viszont jelentős helyet vívott ki magának.

A vizsgált 150 év alatt – különösen az utolsó 50 évben – Fiume hatalmas fejlődésen ment keresztül. Egy viszonylag jelentéktelen kikötőből a Földközi-tenger egyik legjelentősebb kikötővárosává vált. A fejlődés a népesség robbanásszerű növekedésével járt együtt: 1780 és 1910 között a lakosság ötezerről ötvenezerre nőtt. A betelepülők túlnyomórészt magyarok és az osztrák-olasz tartományokból való olaszok voltak. A lakosság anyanyelv szerinti összetételéről 1880-tól vannak megbízható adataink. A statisztikák szerint 1880 és 1910 között az olaszok számaránya emelkedik (44,1%-ról 48,5%-ra), a szlávoké (horvátok, szlovének) csökken (48,7%-ról 30,6%-ra), a németeké alig változik (4,5% körül), a magyaroké nagymértékben nő (1,8%-ról 13%-ra). A lakosság ilyen vegyes összetétele a városi élet egyes területein több nyelv használatát feltételezi.

A város közoktatási rendszerében az egyes időszakok alatt a magyar nyelv különböző formában és mértékben volt jelen. Nulláról indulva fokozatosan vált meghatározó nyelvvé úgy is, mint tantárgy, és úgy is, mint tannyelv. Szerepének erősödését a magyar nyelvű népesség számbeli növekedése mellett azok a kormányintézkedések is elősegítették, amelyek az államnyelv elterjedését igyekeztek előmozdítani a kikötővárosban.

* A Fiumei Állami Levéltárban végzett kutatásaimat a Soros Alapítvány támogatta (222/1/3997).

2. Az első magyar időszak (1779–1809)

A város Magyarországhoz való csatolásának idején Fiumében a következő négy iskola létezéséről sikerült adatokat találnom: gimnázium, elemi fiúiskola, elemi leányiskola, tengerészeti iskola (BOROVSKY–SZIKLAI 1900: 112-113, 126-127; HORVÁTH 1999: 8-9).

Az iskolák belső életéről nem áll sok információ a rendelkezésünkre, de azt tudjuk, hogy a tanítás az elemi és a tengerészeti iskolában olaszul, a gimnáziumban pedig – mint akkor Magyarországon általában – latinul folyt (BOROVSKY–SZIKLAI 1900: 113). A magyar nyelv tanítására vonatkozóan Teleki Domokos 1795-ből való útleírásának Fiuméről szóló részében találtam az első utalást: „Vagyon ugyan itt egy magyarnyelv-professzor, a normális iskola mellett, de minthogy a magyar nyelv tanulását necessarium studiummá itt sem tették, [...] nem sok hasznot teszen a professzor. Négy-öt járja leckéjét; nékem maga bizonyította, hogy a fizetést sajnálja oly ingyen venni” (TELEKI 1796: 135).

Ez a helyzet nem változhatott lényegesen 1809-ig, a város francia kézre kerüléséig. A négyéves francia megszállás, majd az 1822-ig tartó osztrák kormányzás ideje alatt a magyar nyelv az addig kiépített csekély pozícióit is elvesztette.

3. A második magyar időszak (1822–1848)

Miután a város 1922-ben ismét magyar irányítás alá került, a közoktatás átalakítását is napirendre tűzték. Fest Aladár szavait idézve: „a gymnasium a magyar tantervhez képest átszerveztetik”, majd 1829-ben „a magyar nyelv a fiumei gymnasiumban tanszéket nyer” (FEST 1904: 12-17). Az iskolai oktatás nyelve továbbra is olasz maradt, segédnyelvvül pedig a németet használták. A magyar nyelv tanítását a második elemi osztályban kezdték meg, de az osztrák tartományokból valóknak ez nem volt kötelező (BOROVSKY–SZIKLAI 1900: 113).

A városban ekkor a következő iskolák működtek: magyar királyi gimnázium, olasz-német nemzeti főelemi fiúiskola, királyi tengerészeti iskola, a bencés nővérek olasz-német nemzeti főelemi leányiskolája, városi zeneiskola (*Scematismo del Litorale ungarico* 1838: 157-162).

A gimnázium magyar nyelvtanárai közül a legjelentősebb Császár Ferenc, aki a magyar nyelv tanításának megkönnyítésére magyar nyelvkönyvet szerkesztett olaszok számára. Az iskola 1838/39. tanévi latin nyelvű értesítője (*Classificatio studiosae*, 1839) közli a tanulók érdemjegy-sorozatát magyar nyelvből (*lingua hungarica*). A névsorban néhány egyértelműen magyar vezetéknevet is találunk. A szintén latin nyelven kiállított iskolai bizonyítványok tartalmazzák a magyar nyelvből kapott minősítést (*Classis in Studio Linguae Hungaricae*) és a magyar nyelv és

irodalom tanárának (*Linguae et Literat. Hung. Prof.*) az aláírása is szerepel rajtuk. A magyar nyelv az érettségi vizsgán is kötelező tantárgy volt.

Nyelvünk fiumei erősödésének az 1848-as horvát bevonulás vetett véget. A horvátok kitiltották az iskolákból a magyar szót, és – ígéretükkel ellentétben – az olasz használatát is korlátozták (BOROVSKY–SZIKLAY 1900: 77). Az iskolákban a horvát vagy tanyelv, vagy kötelező tantárgy lett. 1860-tól a gimnázium tanyelve is horvát volt.

4. A harmadik magyar időszak (1868–1918)

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után egy évvel megszületett a horvát–magyar kiegyezés is. Fiume hovatarozásának kérdésében viszont nem sikerült megegyezésre jutniuk a feleknek, ennek következtében 1870-ben magyar provizóriumot vezettek be a városban, ami majdnem ötven évig tartott. A horvátok 1867-ben kivonultak Fiuméből. A városi iskolák tanyelve ismét olasz lett, a gimnázium viszont megtarthatta horvát tanyelvét. Ez az intézmény csak 1896-ban költözött át a szomszédos Szusákra, horvát területre (BOROVSKY–SZIKLAY 1900: 113).

4.1. Elemi iskolák

Az 1870-es évek elején a fiumei elemi iskolák községi, felekezeti vagy magán kézben voltak. A város a közoktatásügy tekintetében teljes autonómiával rendelkezett. A községi iskolák olasz tanyelvűek voltak, leszámítva két – többségében horvátok lakta – alközséget (Cosala és Drenova), ahol az olasz mellett horvátul is tanítottak (BOROVSKY–SZIKLAY 1900: 114).

A községi iskolákban a magyar nyelv csak választható tantárgy volt, amit a fiúiskolákban a második, a leányiskolákban az ötödik osztálytól kezdve lehetett tanulni (*Statuto Fondamentale* 1876: §52-56). A város lakosságának gyarapodásával lépést tartva az iskolák száma is folyamatosan növekedett. Mind az óvárosban, mind pedig az alközségekben újabb iskolákat nyitottak.

1876-ban a közoktatás rendszere átszervezésre került. Ekkor nyílt meg az első állami népoktatási intézmény, amelynek szükségességét az alábbi szavakkal indokolta Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter: „Fiume város polgárainak köz- és magánérdekei kívánják, hogy gyermekeiknek az állam hivatalos nyelvének megtanulására alkalom szolgáltatassék [...]; e végből elhatároztam, hogy [...] Fiumében mind a fiú-, mind a leánygyermek számára oly állami elemi iskolákat állítok fel, melyekben a tanulóknak saját anyai nyelvek gyakorlása mellett módjok legyen a magyar nyelv megtanulására is” (BOROVSKY–SZIKLAY 1900: 116). A tanyelv kezdetben kizárólag olasz volt, a magyar kötelező tantárgy. Az osztatlan iskolában szerény körülmények között indult meg a munka, az első évben mindössze

53 gyerek iratkozott be. Később az intézmény egyre népszerűbb lett a városban, így először különvált fiú- és leányiskolára, majd mindkettőben párhuzamos osztályokat, illetve a külvárosban tagiskolákat kellett nyitni, de új iskolák alapítására is sor került. A tanulók többsége nem magyar anyanyelvű volt, ennek ellenére a magyar, mint tannyelv is egyre nagyobb szerepet kapott. Az első osztályban elsősorban az olaszt használták, a magyarra fokozatosan tértek át (BOROVSZKY–SZIKLAY 1900: 116-119). Az 1894/95. tanévben az elemi leányiskolában az olasz és a hittan kivételével már minden tantárgyat magyarul tanítottak (*Leányisk. Értesítő* 1894/95: 5).

Az elemi iskola szintjén az olasz és a magyar nyelvű oktatás párhuzamosan jelen volt a városban, mindenki tetszése szerint választhatott az állami és a községi, esetleg a felekezeti vagy magániskolák között. Hiányzott viszont a horvát nyelvű iskola. A város lakosságának 30-40%-át kitevő horvát lakosság joggal tartott igényt anyanyelvű iskoláztatásra, ezt azonban a város vezetése és a magyar kormány rendre megtagadta (COP 1988: 207-219).

4.2. Polgári iskolák

A *Magyar Királyi Állami Polgári Fiúiskola* 1884-ben alakult. Az iskola tannyelve magyar volt, az olaszt kötelező tantárgyként tanították. Az 1884-1918-as évek összesített adatai szerint a tanulóknak 35%-a volt magyar, a 31% olasz, 22,5% horvát és 10% német nemzetiségű mellett. Az iskolában munkásgimnázium is létesült, amit többségében magyarok látogattak (COP 1988: 183-186).

Az állami elemi leányiskola 1882-től felsőbb leányiskolai tagozattal bővült. A felsőbb leányiskola 1884-től polgári iskolai tanterv szerint tanított, majd az 1900/1901. tanévtől polgári leányiskolaként (*Magyar Királyi Állami Polgári Leányiskola*) önállósult. A tanítás nyelve itt is magyar volt, az olaszt pedig kötelező nyelvként tanították. Az 1910-1918-as évek összesített adatai alapján tanulók 45%-a volt magyar, 29%-a olasz, 15%-a horvát és 10%-a német (COP 1988: 186-187, 256).

A *Községi Polgári Fiúiskola (Scuola Cittadina Comunale Maschile)* 1891-ben nyílt meg olasz tannyelvvvel. 1893-tól az állami polgári iskolákkal egyenrangúnak ismerték el, aminek feltételeként a magyar nyelvet kötelező jelleggel tanították. Ez volt az ország egyetlen olyan nem magyar tannyelvű polgári iskolája, amely az állami iskolákkal egyenlő jogokat élvezett (BOROVSZKY–SZIKLAY 1900: 114; COP 1988: 130-132).

A *Községi Polgári Leányiskola (Scuola Cittadina Comunale Femminile)* 1899-ben jött létre a községi felsőbb elemi leányiskola két utolsó osztályának önállóosodásával és kibővítésével (COP 1988: 132-133). A magyar nyelv kezdetben fakultatív, később kötelező tantárgy lett (BOROVSZKY–SZIKLAY 1900: 114; GIGANTE 1914: 34).

Az elemi iskolákhoz hasonlóan a polgári iskolák szintjén is kialakult a párhuzamosság az olasz és a magyar tannyelvű intézmények között. Az állami elemi és polgári iskolák, nem magyar anyanyelvű tanulóik magas száma miatt, a magyar

nyelv fiumei elterjedésének bázisaivá váltak. Ezek az iskolák teremtették meg az alapját annak a folyamatnak, amelynek eredményeként egyre nőtt a városban a magyarul tudók aránya.

4.3. Szakképző iskolák

A fiumei ifjak szakképzésének elméleti és bizonyos esetekben gyakorlati részét az elemi, a polgári és a középiskolák mellett működő tanfolyamokkal igyekeztek megoldani. Ilyen tanfolyamokat a községi és az állami iskolák is szerveztek. A tanfolyamok tannyelve általában megegyezett az adott iskola tannyelvével (COP 1988: 154-157, 183, 186). A város iparának és kereskedelmének fejlődése miatt megnövekedett igényeket egy idő után ezek a tanfolyamok már nem tudták megfelelő szinten kielégíteni. Szükségessé vált önálló ipari és tanonciskolák szervezése.

Az 1904-ben megnyílt *Magyar Királyi Állami Kereskedő Tanonciskola* (*Regia Ungarica Scuola per Apprendisti Commerciali*) olasz tannyelvű intézmény volt, de a magyar nyelvet is tanították. A tanulóknak alig több mint 3%-a volt magyar anyanyelvű (COP 1988: 195-196). Az iskola értesítői kétnyelvűek.

A *Magyar Királyi Állami Hajógépipari Szakiskola* 1913-ban létesült magyar tannyelvvvel. A tanulók többsége magyar anyanyelvű volt, akiknek mintegy fele Magyarország más vidékéről érkezett (*Szakisk. Értesítő*, 1915/15–1917/18). Az iskola értesítői magyar nyelvűek.

4.4. Középiskolák

A középiskolák közül az állami főgimnáziummal és jogelődjével, a felső középiskolával foglalkozunk részletesen. Ennek a két intézménynek a történetén keresztül követhetjük leginkább nyomon a magyar nyelv megerősödését a városban.

4.4.1. Az állami felső középiskola

Az olasz anyanyelvű fiumei ifjak középszintű oktatását a magyar kormány egy olasz tannyelvű gimnázium felállításával próbálta biztosítani. A községi alreáltanodát, amelyet a horvát uralom alatt létesített a város, fejlesztették felső középiskolává (*Állami Felső Középtanoda – Scuola Media Superiore di Stato*). Ez tulajdonképpen egy vegyes intézmény volt, hiszen egy négyosztályú alreálgimnáziumból és az e fölé helyezett főgimnáziumból és főreáliskolából állt (BOROVSKY–SZIKLAY 1900: 121).

Az új iskola 1871 januárjában nyitotta meg kapuit az alsó négy osztállyal. A felsőbb osztályokat fokozatosan iskolázták be. Az iskola tannyelve olasz volt, a magyar, a német és a horvát nyelv csak választható tantárgyként szerepelt a kínálatban. A 124 beírt tanulóból az első évben még 42-en választották a magyart, később ez a szám 10-12-re apadt (*Classificazione* 1870/71–1874/75).

A tantestület már 1871-ben egyhangúlag megszavazta, hogy a magyar és a német nyelv kötelező tantárgy legyen (DAR DS-3-49), a kormányzó azonban ezt nem támogatta, nehogy az a rosszemlékű horvát uralomra emlékeztesse a lakosságot (DAR JU-5-XI-1-794/1870-71). A minisztérium csak négy év múlva, az 1875/76. tanévtől rendelte el a magyar és a német kötelező oktatását. E két nyelv bevezetése nem felmenő rendszerben, hanem minden osztályban egyszerre történt (*Classificazione* 1875/76).

A magyart kezdetben az igazgató, Dunay Ferenc, tanította. 1872-ben az ő hívására érkezett az iskolához Gressits Miksa, aki 1882-ig maradt az intézet tanára. Gressits a magyar nyelv eredményesebb tanítása érdekében rendszeres magyar nyelvtant írt olaszok számára (Borovszky–Sziklay 1900: 122). Magyarország történelmének és földrajzának tanításához pedig olaszra dolgozott át egy magyar történelem és egy földrajz könyvet (*Főgimn. Értesítő* 1882/83: 62).

4.4.2. A főgimnázium

A fiumei állami felső középtanoda nem tudott megfelelni a vele szemben támasztott elvárásoknak. Ez indította a magyar kormányt arra az elhatározásra, hogy e vegyes profilú intézményből főgimnáziumot (*Magyar Királyi Állami Főgimnázium – Regio Ungarico Ginnasio Superiore dello Stato*) hozzon létre. Az átszervezéssel kapcsolatos VKM rendelet a létesítendő főgimnázium tannyelvéről a következőket írja elő: „Habár az intézetben a tannyelv továbbra is az olasz marad, mégis azon célból, hogy az ifjúság magyar nyelvtani ismereteit gyakorlatilag is alkalmazhassa, de azért is hogy a magyar államiság ezen intézeten is kellő kifejezést nyerjen, föltétlen szükséges egy tantárgynak magyar nyelven tanítása. Erre legalkalmasabb maga a magyar nyelv és megfelelő mérsékelt terjedelemben a magyar irodalom ismertetése” (DAR DS-3-11-665).

A fiumei gimnázium felvirágzásának korszaka az új igazgató, Erődi Béla kinevezésével kezdődött. Erődi teljesen átalakította az iskolát. Elsősorban a tanári testület megerősítésére törekedett. A megüresedett álláshelyeket olaszul is jól tudó magyar tanárokkal töltötte be, a tantervet teljesen átdolgoztatta. A magyar nyelv és irodalom óraszámát megnövelte, az olasz vagy osztrák szellemű tankönyvek helyett a gimnázium tanárai által olasz nyelvű, de magyar szellemiségű tankönyvek írását szorgalmazta (BOROVSZKY–SZIKLAY 1900: 121-122).

Az 1880-as évek közepétől a gimnázium adminisztrációjában és belső ügykezelésében is egyre nagyobb szerepet kapott a magyar nyelv. 1883-ban elrendelte a minisztérium, hogy a harmadévi értesítőket és a bizonyítványokat az addigi olasz helyett két nyelven, olaszul és magyarul állítsák ki (DAR DS-3-62-107/1883-84). Az 1883/84. tanévtől az évkönyv is kétnyelvű lett. 1884-ben az olasz nyelvű névkönyvek helyett is kétnyelvű nyomtatványt vezettek be (DAR DS-3-15-65). Ugyanabban az évben a minisztérium – megszüntetendő a kétnyelvű ügykezelést – elren-

deli, hogy a gimnázium tanárai a következő tanév elejéig olyan mértékben tanuljanak meg magyarul, hogy a magyar nyelvű utasításokat és rendeleteket megértsék, továbbá „három év lefolyása alatt [...] a magyar nyelvet teljesen sajátítsák el úgy, hogy [...] mindennemű jelentéseiket is magyar nyelven tehessék meg” (DAR DS-3-62-132/1884-85).

Az 1880-as évek végére a magyar anyanyelvű tanulók száma 10-15%-ra emelkedett. Kőrösi Sándor új magyar nyelvkönyvet írt, aminek segítségével az alsóbb osztályokban is élő nyelvet és nem csupán nyelvtant tanulhattak a tanulók. Több tantárgyból is kétnyelvű tankönyvek készültek (DAR DS-3-19-8). 1890-ben Magyar Társalgókör alakult, amely 1903-ban a Korvin Mátyás Kör nevet vette fel. Ezek mellett az iskolai ünnepélyek alkalmával tartott beszédek, szavatelők, énekek és színelőadások is elősegítették a magyar nyelv jobb megismerését (*Főgimn. Értesítők* 1881/82–1918/19).

1889-ben Berghoffer József foglalta el az igazgatói széket, aki legfontosabb feladatának a tanulmányi helyzet javítását tekintette. Nagy hangsúlyt helyezett továbbá megfelelő tankönyvek beszerzésére, a hiányzó könyvek megíratására is.

1891-ben, a magyar nyelv tanításának alakulásával foglalkozó tantestületi értekezleten Kőrösi Sándor a következők szerint jellemezte az addig elért eredményeket: Míg néhány évvel korábban a végzős diákok sem nagyon értették a hozzájuk magyar nyelven intézett kérdést, ma a negyedik osztálytól kezdve alig akad olyan, aki ne tudna válaszolni is a kérdésre. Azok a volt diákok, akik magyarországi egyetemekre mentek, néhány havi ott tartózkodás után nyelvi nehézségek nélkül tudták folytatni tanulmányaikat magyar nyelven. „A mi gimnáziumunk olasz tannyelvű, városunk tisztán olasz, környéke messze földön horvát. Ifjaink az életet, a társadalmat, az ismeretek minden ágát olasz nyelven ismerik meg. [...] az elmúlt évig sem a municípium tisztviselői, sem az ügyvédek, sem az orvosok között egyetlenegy magyarul beszélő, vagy magyarul pár szót is értő ember nem találkozott. Csak mostanában kerülnek ki az egyetemről azon volt növendékeink, kik már a magyar szó ismeretével foglalnak helyet a fiumei társadalomban. Ilyenformán eddigelé teljesen s még ezentúl is sokáig minden, még a legközönségesebb magyar szónak és szóhasználatának is az iskolából kell a növendékek közé jutnia.”

Az eredmények további javítására a következő javaslatokat teszi Kőrösi:

- A hetedik osztályában a politikai földrajzot, a nyolcadikban a történelmet magyarul adják elő.
- Egy jó magyar–olasz és olasz–magyar szótár, továbbá egy magyar szinonimaszótár megírása, továbbá egy olcsó áron beszerezhető egynyelvű magyar szótár elérhetővé tétele.
- Az intézet alsó osztályaiba a magyar nyelv ismeretével jövő tanulók a magyar nyelvet külön, magyar előadásból tanulják.

- Az intézet harmadik osztálya számára a *Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese* című magyar nyelvtan második része kétnyelvű, vagyis olasz és magyar nyelvű legyen (DAR DS-3-58-64/1892).

A minisztérium nem emelt kifogást a földrajz és a történelem magyarul való tanítása ellen, azzal a fenntartással, hogy az olaszt segédnyelvként ezeken az órákon is használni kell (DAR DS-3-22-350). Ezzel a rendelkezéssel a magyar nyelv lényegében második tannyelvé vált a fiumei gimnáziumban, legalábbis az utolsó két évfolyamon.

Berghoffer 1896-ban bekövetkezett halála után Fest Aladár kapott igazgatói kinevezést. Fest tanári és igazgatói munkája mellett sokat foglalkozott Fiume történelmével, ezzel kapcsolatos publikációi, kiváló olasz nyelvtudása, és közéleti tevékenysége által a város megbecsült polgára lett.

A tanári testület feladatairól a következő volt Fest véleménye: A fiumei gimnázium tanári karának – az általános feladatán kívül – az a speciális feladat jutott, hogy Fiume kultúrájának magyar irányt, magyar tartalmat adjanak anélkül, hogy ezzel ellenszenvet keltenének a városban. A Fiumében működő tanárnak tehát elsősorban e téren kell érdemeket szereznie. Első feladata a magyar kultúra terjesztése, és csak második feladata a kultúra fejlesztése (DAR DS-3-27-120/1896).

1898. június 9-én a kormányzóhoz írt jelentésében az igazgató így összegzi a magyar nyelv helyzetét: „A magyar nyelvben elért eredmény a múlthoz képest valóban jelentékenynek mondható [...] Mindazonáltal az eredmény fokozása e főfontosságú tárgyban az igazgatóság és tanári testület állandó gondját képezi annyival is inkább, mert a tanulók folyékony beszélő képessége még a felső osztályokban is sok kívánni valót hagy. [...] Hogy az eredmény [...] biztosítva legyen, szükség volna legalább egy tárgynak a gymnasium valamennyi osztályán keresztülmenőleg magyar nyelven való előadására.” Ezt az is indokolja, hogy az utóbbi években a tanulók 50-60%-a magyar tannyelvű elemi iskolából jön, ahol már megszokták a magyar tannyelvet, majd a „magyar állami gymnasiumban ismét elszoknak tőle [...] Szüleik [...] kénytelenek őket nem csekély költséggel Magyarországra küldeni a szünidőkre, hogy míg a magyar állami gymnasiumba járnak, a magyar nyelvet el ne felejtsek” (DAR DS-3-28-560).

Erre válaszul a minisztérium engedélyezte, hogy a történelmet a felsőbb osztályokban magyarul tanítsák (DAR DS-3-32-578).

Az 1902/1903. tanévi zárójelentésében az igazgató, többek között, a magyar anyanyelvű tanulók számának további gyarapodásáról számol be, ami már megközelíti a 30%-ot. Ezt a növekedést a magyar nyelv és szellem térnyerése szempontjából is öröndetesnek tartja: „Ha ez az arány továbbra is emelkedik, bizonyos kilátás lehet arra, hogy az ifjúság idegen ajkú része minden külső kényszerítés nélkül is nyelvben és érületben jó magyarrá válik, anélkül hogy az itt gyökeret vert olasz kultúra előnyeiről le kellene mondania. A magyar tanulókkal való állandó baráti

érintkezés ebben a tekintetben mindennél jobban hathat; ezáltal az idegen ajkúak is mind jobban megerősödnek a magyar nyelvben, a hazafias érzésben s az anyahaza megismerésében” (DAR DS-3-33-535).

A következő tanévi jelentésében tételesen felsorolja a magyar nyelv eredményességét növelő intézkedéseket:

- a direkt módszer következetes alkalmazása az összes osztályokban;
- a magyarnak mint segédnyelvnek lehető legbővebb igénybevétele;
- a történelemnek és a görögpótló tárgyaknak magyar nyelven való tanítása;
- az ifjúsági Korvin Mátyás Kör tevékenysége;
- magyar egyházi és világi énekek daloltatása;
- a torna magyar vezényszava;
- a Fiumében szereplő magyar színtársulat ifjúsági előadásainak látogatása;
- annak lehetősége, hogy a felsőbb osztályok nem magyar tanulói a szünidőt magyar helyeken töltsék (DAR DS-3-34-209).

Az 1907/1908. tanév végén megállapítja az igazgató, hogy a magyarnak, mint segítő tanítási nyelvnek az alkalmazása egyre fontosabbá válik, és ez a tanároktól megkívánja a magyar nyelv tökéletes ismeretét. A magyarul nem tudó tanárok kezdő osztályokban nem alkalmazhatók (DAR DS-3-38-654).

A községi főreáliskola 1912-ben történt megnyitása a főgimnáziumot is új helyzet elé állította. Az új igazgató, Mozog István, arra számított, hogy ezentúl kizárólag magyar anyanyelvű tanulók fognak a gimnáziumba jelentkezni (DAR DS-3-42-234). Eből a megfontolásból kiindulva, továbbá abból, hogy a magyarul nem tudó tanulóknak rendelkezésükre áll az olasz középiskola, kérvényezte a magyar tannyelvre való fokozatos átállás engedélyezését (DAR JU-5-XI-1-846/1912). A felterjesztésre válaszul a VKM a következőt rendelte el: „A fiumei áll. főgimn. olasz tanítási nyelve fokozatosan a városi középiskola fejlődésével lépést tartva [...] magyarrá változtassék át oly módon azonban, hogy a magyarozati kiegészítő nyelv gyanánt az olasz nyelv ezentúl is használható legyen és a tanulók a tanárok kérdéseire, mint eddig, úgy átmenetileg, kiegészítésként ezentúl is olasz nyelven felelhessenek” (DAR JU-5-XI-1-4907/1902).

Az 1915/16. tanévben az alsó négy osztályban már magyar volt a tannyelv, a felsőbb osztályokban pedig a következők szerint alakult: Magyar nyelven tanították a magyar nyelvet és a történelmet. A vallástant és a földrajzot a magyaroknak magyarul, az olaszoknak olaszul, a tanár is két nyelven magyarozott. Olaszul folytak az olasz nyelv, a latin, a természetrajz, a mennyiségtan és a mértani rajz órák, de ezek tanításánál a magyar diákokkal szemben magyar volt a segédnyelv. A német nyelv tanítási nyelve a német volt, segédnyelve olaszoknál az olasz, magyaroknál a magyar. A tantestület egyébként úgy látta, hogy a következő évtől minden nehézség nélkül behozható lenne a teljes magyar nyelvű oktatás (DAR DS-3-46-187).

Az igazgató tanév végi jelentésében sürgeti egy internátus felállítását, hiszen a gimnáziumban a magyar szellemet, magyar nevelést a tanárok és a tanulók vegyes volta miatt nehéz megvalósítani. A felállítandó internátusban erre lehetne mód (DAR DS-3-46-745).

A tantestületben többször is heves vita bontakozott ki a nyelvhasználat körül, ugyanis a kezdő osztályokban ismét növekedésnek indult az olasz tanulók számára. Az 1916. november 22-i értekezleten Urbanek Sándor, a magyar nyelv tanára ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy az alsóbb osztályokban a magyar óra a nem magyar anyanyelvű tanulókkal való foglalkozással megy el. Ez ellen joggal tiltakozik a fiumei magyarság, „mert hiszen a fiumei olasz reáliskola megnyitását annak idején főleg azzal az érveléssel sürgették, hogy a bilinguitástól meg kell szabadulni. Ez meg is szűnt az olaszok részére az olasz reálban, azonban újból kezd kialakulni a fiumei magyar gimnáziumban.” Nem szabad ugyanakkor elzárni az utat az olaszok elől, de ez nem mehet a magyar tanulók rovására. Az olasz segédtnyelvet továbbra is fenn kell tartani. Az elsős osztályfőnök véleménye szerint viszont azok az olasz szülők, akik ide íratják gyerekeiket, azt szeretnék, ha azok minél jobban megtanulnának magyarul. Ha az olasz nyelvű feleletet továbbra is elfogadják, a tanulók a könnyebbik megoldást fogják választani. Ebben az esetben „ne csodálkozzunk, ha nem tanul meg a gyerek magyarul” (DAR DS-3-49-1916).

Az 1916/17. tanév értesítője már tisztán magyar nyelvű, bár a címlap még a korábbi kétnyelvű minta szerint készült. Az 1917/18. tanév végi zárójelentésében a magyar tanulók számának további csökkenéséről számol be az igazgató. Ez a körülmény ismét szükségessé tette a tanítási nyelv kérdésének felülvizsgálatát. Az intézet akkori oktatási rendje ellen igen sok volt a panasz a nem magyar ajkú diákok szüleinek a részéről. Többen is elmentek a tanév során, amit veszteségként értékelték. Számukra a magyar nyelv leküzdhetetlen akadályt jelentett. A magyar nyelvnek nem volt túl nagy a presztízse a városban, erről azonban alapvetően nem a tanárok és a tanítás módja tehetett. „Fiumében máig sem gyökerezett meg az a felfogás, hogy előmenetelük miatt van szükség a magyar nyelvre.” Az utóbbi évek ugyan hoztak javulást, de ezt a háború megtörte – írja Mozog István (DAR JU-5-XI-1-870/1917-18).

Az 1918/19. tanévet még rendben megkezdte az iskola. A minisztérium engedélyezte a magyar nyelv csoportbontásban való tanítását is (DAR JU-5-XI-1-931/1917-18). 1918. október 28-án viszont a magyarok elhagyták Fiumét. A hatalmat magához ragadó Olasz Nemzeti Tanács december 20-tól engedélyezte a tanítás folytatását és a tanév befejezését, azzal a feltétellel, hogy az olasz tanulókat mentsék fel a magyar nyelv tanulása alól. A tantestület ugyan nem értett egyet ezzel a rendelkezéssel, de nem volt abban a helyzetben, hogy vitatkozhasson. A magyar tanulók érdekében folytatta az oktatást (DAR JU-5-XI-194/1918). A következő tanévtől az

intézmény – mint magyar királyi állami főgimnázium – megszűnt, Fiume iskolarendszere átalakult.

A fiumei főgimnázium tanulóinak – az 1881–1918 közötti évek összesített adatai szerint – 29%-a volt magyar, 59%-a olasz, 7%-a német, 4%-a horvát és 1%-a egyéb anyanyelvű.

4.4.3. A leánygimnázium

A polgári leányiskolához hasonlóan a *Magyar Királyi Állami Leánygimnázium* is az elemi és felsőbb leányiskolából nőtt ki. Az 1912-ben létesült intézmény magyar tannyelvű volt, és kevés kivételtől eltekintve az anyaországi leánygimnáziumokra vonatkozó előírások szerint működött (COP 1988: 193-194). Az egyetlen lényeges különbség talán csak az, hogy ebben az iskolában az olasz nyelvet kötelező jelleggel tanították.

A gimnázium fontos szerepet kapott volna a tehetősebb fiumei családok leánygyermekének magyar nyelvű és szellemiségű nevelésében. A kormány ezt egy modern iskolaépület felépítésével is igyekezett előmozdítani. A háború és az azt követő események miatt azonban az intézmény nem tudta teljesíteni feladatát.

4.4.4. A községi főreáliskola

Régi vágya teljesült a fiumei olaszágnak, amikor 1912-ben a város megnyithatta önálló, olasz tannyelvű középiskoláját (*Községi Főreáliskola – Civica Scuola Reale Superiore*). Az iskolában a magyar nyelvet és irodalomtörténetet heti 3-4 órában kötelező jelleggel tanították – amennyire lehetett magyarul. A tanulók 90%-a olasz volt (*Annuario* 1912/13-1918/19). Az intézmény megnyitását évek óta a fiumei autonomista és az olasz irredenta körök szorgalmazták, ennek megfelelően a tanítás inkább olasz szellemiség szerint folyt – az állami iskolákban erősödő „magyarosítás” ellensúlyozására (DAR DS-3-37-641; GIGANTE 1928: 129). Ahhoz, hogy a reáliskola az anyaországi hasonló intézményekkel egyenrangú lehessen a tantervet a magyar rendeletek alapján kellett összeállítani, ezért a történelem és a földrajz tanításánál a magyar szempontok kerültek előtérbe.

4.4.5. A kereskedelmi akadémia és a felső kereskedelmi iskola

1881-ben, a főgimnázium megnyitásával egyidőben, a kormány kereskedelmi akadémiaát (*Magyar Királyi Állami Kereskedelmi Akadémia – Regia Ungarica Accademia di Commercio*) is felállított Fiumében. A lakosság nagy örömmel fogadta a korábbi középiskola reálosztályainak kereskedelmi akadémivá való átalakítását, hiszen így olyan iskolához jutott, amely a város „földrajzi fekvésének és lakói foglalkozásának leginkább megfelel” (*Keresk. Értesítő* 1895/96: 4).

A tanítást hároméves rendszerben szervezték meg, kizárólag olasz tannyelven. A magyar kötelező tantárgy volt. Az iskola értesítőjét két nyelven, magyarul és olaszul szerkesztették. 1885-ben a tantervet – a helyi viszonyok figyelembevételével – hozzáigazították az anyaországi kereskedelmi iskolák tantervéhez. Ekkor került átdolgozásra a magyar nyelv tananyaga is, ami óraszámemeléssel járt együtt. Az intézetet nemcsak fiumei tanulók látogatták, többen jöttek Magyarországról, Horvátországból és az osztrák tartományokból is. A nem fiumei illetőségű diákok általában nem ismerték az olasz nyelvet, és a többi tantárgyban szerzett előismereteik is nagyon különbözőek voltak. Ebből kifolyólag a tanári kar kötelező felvételi vizsga és egy előkészítő osztály megnyitásának lehetőségét kérte a minisztériumtól, ugyanakkor továbbra is ragaszkodott az olasz tannyelv fenntartásához. A minisztérium az 1891/92. tanévtől engedélyezte az előkészítő osztály megnyitását és elrendelte a kötelező felvételi vizsgát. A felvételi tantárgyai között a magyar, az olasz és a német nyelv is szerepelt. Akik a vizsgán nem feleltek meg, azokat az előkészítő osztály elvégzésére kötelezték (*Keresk. Értesítő* 1895/96: 3-22).

1895-ben az iskolát átszervezték, beillesztve a magyar kereskedelmi iskolák rendszerébe. Ekkor kapta a felső kereskedelmi iskola (*Magyar Királyi Állami Felső Kereskedelmi Iskola – Regia Ungarica Scuola Superiore di Commercio*) nevet. Az átszervezés nem érintette a tannyelv kérdését, az továbbra is olasz maradt (COP 1988: 197-198). Kötelező nyelvként a magyart és a németet tanították. A magyar nyelv tanulásának eredményesebbé tételére 1895-ben az iskola magyartanára – a főgimnáziumhoz hasonlóan – magyar társalgókört szervezett. (BOROVSKY–SZIKLAY 1900: 126).

Az 1881/82–1917/18. tanévek összesített adatai szerint a kereskedelmi iskola tanulóinak 34%-a volt magyar, közel 45%-a olasz, több mint 9%-a német és 11%-a horvát. 1905-re a magyar tanulók száma már megközelítette a 40%-ot, később 50%-ra emelkedett (COP 1988: 189, 249). A magyar tanulók relatív többségbe jutása, továbbá a főgimnáziumnál ismertetett okok és kormányzati törekvések előtérbe kerülése, a tannyelv megváltoztatásához vezetett. Az 1905/1906. tanév értesítőjében már ezt találjuk: „Az intézet tannyelve a magyar, segédannyelv az olasz” (*Keresk. Értesítő* 1905/1906: 71).

4.4.6. A tengerészeti főtanoda és a tengerészeti akadémia

1870-ben a többi fiumei iskolával együtt a tengerészetit is kivették a horvát fennhatóság alól, és a Tengerészeti Hatóság felügyelete alá helyezték. Az intézményt ekkor egyesítették a fiumeiek által 1852-ben alapított olasz tannyelvű tengerészeti magániskolával. Így jött létre a *Királyi Tengerészeti Főtanoda (Regia Scuola Nautica Principale)*. Az iskola olasz tannyelvet használt és kétéves képzést folytatott. A tanított idegen nyelvek között a magyart is megtaláljuk, arra vonatkozóan viszont nincs adatunk, hogy rendes vagy rendkívüli tárgyként tanították-e. Az 1881/82. tan-

évben az intézmény átszervezésre került, aminek leglényegesebb eleme a képzési idő három évre emelése volt. A tannyelvet és a tanított idegen nyelveket az átszervezés nem érintette (HORVÁTH 1999: 27-31, 90-104).

Igazán nagy változásokat az 1894-es év hozott, amikor az iskolát teljesen átalakították. Ekkor kapta a *Magyar Királyi Tengerészeti Akadémia* (*Regia Ungarica Accademia Nautica*) nevet. Az olasz tannyelv ekkor is megmaradt: „Kereskedelmi tengerészetünk gyakorlati és üzleti nyelve az olasz, és ebből kifolyólag az oktatás a m. kir. Tengerészeti Akadémián szintén olasz nyelven történik. A tannyelv ezen megválasztása mellett szól az olasz anyanyelvűekre való jóakaró tekintet is, mert a magyar nyelvű oktatással legnagyobb részben el volnának zárva az intézet látogatásától.” A tanulók nagy része viszont magyarországi iskolából jött, ezért az első félév lényegében előkészítő félév volt, ahol elsősorban az olasz tannyelvet tanították. Az idegen nyelvek közül a rendes tantárgyak között a magyar és az angol található (*Teng. Értesítő* 1896/97: 4-26). A felvételit olasz vagy magyar nyelven kellett letenni, a vizsga tantárgyai között e két nyelv valamelyike is szerepelt (*Teng. Értesítő* 1899/1900: 10). Az akadémia értesítőit kezdettől fogva két nyelven adták ki, a bizonyítványok is magyar-olasz nyelvűek voltak.

Az 1903/1904. tanév már az iskola számára készült modern épületben kezdődhetett meg. Ekkor nyílt lehetőség előkészítő osztály nyitására is, amit elsősorban az intézet kétnyelvűvé válása tett szükségessé. A közismereti tantárgyak esetében ugyanis áttértek a magyar tannyelvre, míg a szaktárgyakat továbbra is olaszul tanították. Az előkészítő évnél tehát elsősorban az volt a feladata, hogy a különböző anyanyelvű tanulókat mindkét tannyelvből a tényleges tanulmányok folytatásához szükséges szintre hozza. Ennek megfelelően a magyar és az olasz nyelvet külön tanították a magyar és az olasz anyanyelvűeknek. Egymás nyelvének kölcsönös megismerését nagymértékben segítette az internátusi együttlét is (HORVÁTH 1999: 51-53).

A megüresedett álláshelyeket többnyire magyar tanárokkal töltötték be. 1903-ban megjelent az első magyar-olasz kétnyelvű tankönyv a hajógéptan tantárgyhoz. Az első tiszta magyar nyelvű tankönyvet 1911-ben adták ki, amit 1914-ben újabb követett. Az olasz tannyelvet azonban nem sikerült teljesen felszámolni, néhány szaktárgyat mindvégig ezen a nyelven tanítottak (HORVÁTH 1999: 41, 55-56, 61).

1894-től 1918-ig az akadémia tanulóinak 66%-a volt magyar, 25%-a olasz, közel 6%-a horvát és 1%-a német anyanyelvű (COP 1988: 202).

4.4.7. A haditengerészeti akadémia

A *Császári és Királyi Haditengerészeti Akadémia* (*Imperiale e Regia Accademia di Marina*) története a XVIII. század végére nyúlik vissza. Az intézet neve és székhelye többször változott az évek folyamán. Tannyelve kezdettől fogva olasz volt. Fiuméba 1866-ban került az iskola, ekkor már német tannyelvvél. Az

oktatás nyelve a kiegyezés után is német maradt, a magyar azonban kötelező tantárgy lett. Ezen kívül még olaszt, horvátot, franciát és angolt is tanítottak. Az intézmény az osztrák iskolarendszerbe illeszkedett (BOROVSKY–SZIKLAY 1900: 130-131).

4.5. Főiskola

A város egyetlen főiskolája, a *Magyar Királyi Kiviteli Akadémia (Regia Ungarica Accademia di Esportazione)* 1912-ben nyitotta meg kapuit. Az akadémia elsősorban a helyi felső kereskedelmi iskolában és a főgimnáziumban érettségizett tanulók beiratkozására számított, ezért tannyelve kizárólag magyar volt, ami sok anyaországi fiatalt is idevonzott. A fiumeiek többször is szót emeltek a magyar tan nyelv ellen, úgy érezték, hogy ez gátolja a helyi ifjakat a külkereskedelmi tanulmányok folytatásában. A magyar anyanyelvű hallgatóknak kötelezően kellett olasz nyelvet tanulniuk, az olaszoknak pedig magyar stílusgyakorlatokat. Kereskedelmi levelezést és gyorsírást magyar, olasz és német nyelven is tanítottak.

A képzési idő két év volt. Az elméleti tantárgyak mellett nagy hangsúlyt fektettek a gyakorlati képzésre. Minden héten helyi tanulmányi kirándulásokat szerveztek, évente egy külföldi körútra vitték a diákokat, a nyári szünidőben pedig különböző európai városok külkereskedelmi cégeinél végezheték gyakorlatukat.

Az iskola nagyon jó hírnévre tett szert az ország határain belül és kívül. Minden évben legalább kétszeres túljelentkezés volt a jellemző, amit csak a háború előrehaladása fogott vissza (DAR DS-10). Az 1918/19. tanévben ez volt a város egyetlen olyan oktatási intézménye, amit a Nemzeti Tanács meghagyott magyar tannyelvűnek, azzal a kikötéssel, hogy az olasz anyanyelvű hallgatók olaszul is vizsgázhassanak (DAR DS-1-371/1918). Az akadémia fennállása alatt hallgatóinak 88%-a volt magyar, 2 %-a olasz, 6%-a német, valamivel több mint 1%-a horvát, 2%-a román és közel 1%-a szerb (COP 1988: 204).

5. A magyar nyelvű iskoláztatás megszűnése

A magyar hatóságok távozása után megalakult Fiumei Olasz Nemzeti Tanács (*Consiglio Nazionale Italiano di Fiume*) 1918 decemberében úgy ítélte meg, hogy a fiumei polgároknak nincs szükségük a magyar iskolák további működésére. A magyar tanárokat a magyar kormány rendelkezési állományába helyezte, akik maradni akartak, azoknak ezt külön kérvényezniük kellett. A magyar lakosság érdekeit figyelembe véve a Tanács hozzájárult, hogy a tanévet a magyar iskolák is rendben befejezzék az alábbi változtatásokkal:

- az elemi iskolákban párhuzamos olasz–magyar osztályokat kell indítani,
- a tanulókat kérésükre fel kell menteni a magyar nyelv és történelem tanulása alól,

- minden tanárnak, aki tud olaszul, ezen a nyelven is el kell magyaráznia az anyagot, és el kell fogadnia az olasz nyelvű feleletet (DAR DS-1-371/1918).

A következő tanévben a magyar tanulók számára külön iskolát nyitottak a városban maradt magyar tanárokkal (DAR DS-17-344/1919). Egy másik dokumentum viszont arról tanúskodik, hogy „az utóbbi időkben – nem tudni kinek az engedélyével – több magyar iskola alakult, amelyeket a vasutas gyerekeken kívül a Nemzeti Tanács szolgálatában álló állami alkalmazottak gyerekei is látogatnak. [...] az igazgatóság a Nemzeti Tanácsnál határozott lépéseket fog tenni ezeknek az iskoláknak a bezárása végett” (DAR DS-17-1/1920). Az Iskolaszék (*Consiglio Scolastico*) iratai (DAR DS-17) között a későbbi években nem sok szó esik magyar iskolákról, amelyek egy kivételével valószínűleg gyorsan megszűntek.

Az utolsó magyar iskola 1932-ig működött. Megszűnéséről a Pesti Hírlap 1933. március 15-i száma adott hírt. Az iskola bezárásáról nem az olasz hatóságok, hanem a magyar kormány döntött.

A magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium idevonatkozó feljegyzése (MOL K-636-711-213269/1933) az elnéptelenedést továbbá az aránytalanul magas fenntartási költségeket jelöli meg az iskola megszüntetésének fő okaként, kiemelve, hogy az olasz hatóságok semmiféle akadályt nem gördítettek annak működése elé. A megszűnéshez nagyban hozzájárult még Sándorffy Nándor igazgatónak, aki korábban a gimnázium hitoktatója volt, a halála is, hiszen az ő személye tartotta össze a tantestületet.

Így ért véget Fiumében a magyar nyelvű iskolai oktatás és ezzel együtt a magyar nyelv intézményes tanítása.

6. Összegzés

A magyar nyelv fiumei oktatásának történetén keresztül nyomon követhetők a magyar kormányok fiumei nyelv- és oktatáspolitikájának változásai. Kezdetben Budapest nagyon óvatos nyelvpolitikát folytatott a városban, a fiumeiek pedig kitörő lelkesedéssel üdvözölték a vissza-visszatérő magyar fennhatóságot. A város egyedül a magyaroktól remélhette több évszázados belső autonómiájának megőrzését, és olasz jellegének fenntartását, hiszen az osztrákokkal és a horvátokkal ellentétben csak a magyarok biztosították a lakosság nyelvi és önrendelkezési jogait. Később az osztrák–olasz tartományokban erősödő olasz irredenta eszmék Fiuméba is áterjedtek, az egységesülő Itáliához való csatlakozás lehetősége is felcsillant. Eközben a magyar nyelvpolitika is változott, egyre több olyan intézkedés született, ami a magyar nyelv terjesztését és az ifjúság magyar szellemben történő nevelését szolgálta. Ez a két folyamat kölcsönösen gerjesztette egymást: a kormányok az olasz irredentizmus és autonómizmus, míg a fiumeiek a magyarosítás rémképétől vezérelve cselekedtek.

A magyar hatóságok intézkedéseit nem csekély mértékben befolyásolták a helyi kormányzati szervek jelentései és javaslatai. Sok függött az iskolák igazgatóitól, a magyar tanároktól, de legmeghatározóbb a kormányzó személye volt. Egy olyan kormányzó, akinek Budapesten megfelelő tekintélye volt, sokat tudott javítani, de rontani is a város és a kormány viszonyán.

A tannyelv kérdésével foglalkozó dokumentumok többsége hangsúlyozza, hogy az oktatás nyelve nem politikai, hanem pedagógiai, didaktikai és gazdasági kérdés. A sorok között azonban felbukkannak a politikai szándékok. A gyengébb képességű vagy kevésbé szorgalmas diákok nem megfelelő tanulmányi előmenetele minden esetben lehetőséget adott a nyelvi kártyák kijátszására. Mindenki számára elfogadható megoldást talán a párhuzamos magyar-olasz iskolarendszer kiépülése jelenthetett volna, ami a háború elejére lényegében meg is valósult. A háború azonban felerősítette a fiumeiek olasz nemzeti érzéseit és tovább növelte magyarellenségüket, ami újabb bizalmatlanságot szült kormány részéről az „irredenta város” lakóival szemben.

A magyar nyelv tanulásának szükségességét csak a legszélsőségesebb nézeteket valló fiumeiek tagadták, nyelvünk mégsem tudott kellő gyökeret verni a városban. A németet mindvégig hasznosabbnak ítélték, és előnyben részesítették a magyarral szemben. Hosszú évek alatt azonban sikerült elérni, hogy Fiume lakosságának iskolázottabb rétege teljesen kétnyelvűvé (ténylegesen a németet és a horvátot is figyelembe véve három- vagy négynyelvűvé) váljon. A magyar szó a városi élet szinte minden területén jelen volt.

Mi maradt mindebből mára? – Magyar felirat nyoma egy korabeli épület homlokzatán, magyar sírkövek a temetőben, magyar nevek a telefonkönyvben (meglepően sok), néhány idős ember, aki tökéletes kiejtéssel tud *jó napot* kívánni, magyar könyvek a könyvtárakban és az antikváriumokban...

Minden hiábavaló volt tehát? – Természetesen nem! Elegendő arra gondolnunk, amit a magyarországi italianisztika és az olaszországi hungarológia köszönhet ennek a városnak, és bátran állíthatjuk, hogy – bár a történelem kereke a magyarok számára kedvezőtlen fordulatot vett – a sok befektetett munka mégsem volt eredménytelen.

Irodalom

Annuario della Civica Scuola Reale Superiore di Fiume. [A Fiumei Főreáliskola Évkönyve] 1912/13–1918/19, Fiume, Stabilimento Tipo-Litografico E. Mohovich

BOROVSKY Samu – SZIKLAY János (szerk.)(1900): *Magyarország vármegyéi és városai. Fiume és a Magyar-Horvát Tengerpart*, Budapest, „Apollo” Irodalmi és Nyomdai Rt.

Classificatio studiosae juventutis Regii Majoris Gymnasii Fluminensis altero quimestri anni 1839. e progressu in litteris deducta. Fiume, Regia Typographia Guberniali Fratrum Karletzky

Classificazione degli allievi del R. Ginnasio Reale Superiore in Fiume per l'anno scolastico ... [A Fiumei Állami Felső Középtanoda tanulóinak érdemsorozata ...] (1870/71–1880/81)

- COP, Milivoj (1988): *Rijecko školstvo 1848-1918* [Fiume iskolaügye 1848–1918], Rijeka, Izdavački Centar Rijeka
- FEST Aladár (1904): *A fiumei tanulmányi és konviktusi alap és a fiumei gymn. mai állapotának történeti előzményei*. In: *Főgimn. Értesítő* 1903/1904, 3-33.
- Főgimn. Értesítő 1881/82–1917/18. *A fiumei M. Kir. Állami Főgimnázium Értesítője a ... tanévről*, Fiume, Stabilimento Tipo-Litografico E. Mohovich
- GIGANTE, Silvino (1914): *Per la nostra scuola. Considerazioni e proposte*. [A mi iskolánkért. Észrevételek és javaslatok] Fiume, Stabilimento Tipo-Litografico E. Mohovich
- GIGANTE, Silvino (1928): *Storia del comune di Fiume* [Fiume városának története], Firenze, R. Bemporad & Figlio Editori
- HORVÁTH József (1999): *A „Nautica”. A fiumei M. kir. állami Tengerészeti Akadémia története*. Budapest, HA-JÓS Bt.
- Keresk. Értesítő 1881/82–1917/18. *A Fiumei Magyar Királyi Állami Kereskedelmi Akadémia értesítője a... tanévről* (1881/82–1894/95), Fiume, Stabilimento Tipo-Litografico E. Mohovich; *A Fiumei Magyar Királyi Állami Felső Kereskedelmi Iskola értesítője a ... tanévről* (1895/96–1917/18), Fiume, Tipografia P. Battara
- Leányisk. Értesítő 1894/95. *A Fiumei Magyar Királyi Állami Elemi és Felsőbb Leányiskola és a fiumei állami kisdedóvó Értesítője az 1894-95. tanévről*. Fiume, Tipogr. P. Battara
- Scematismo del Litorale ungarico* [A Magyar Tengerpart vázlatos leírása] 1838. Fiume, Tipografia governiale
- Statuto Fondamentale per le Scuole Comunali della città di Fiume 1876* [A fiumei községi iskolák alapszabályzata 1876] Fiume, Stabilimento Tipo-Litografico 1888.
- Szakisk. Értesítő 1914/15–1917/18. *A fiumei magyar királyi állami hajógépípari szakiskola értesítője az ... tanévről*
- TELEKI Domokos (1796): *Egynéhány hazai utazások leírása*, Bécs, g. T. D. (Új kiadás: Éder Zoltán gondozásában 1993, Budapest, Balassi Kiadó)
- Teng. Értesítő 1896/97–1917/18. *A Fiumei Magyar Királyi Tengerészeti Akadémia értesítője a ... tanévről*, Eger, Egri Nyomta Rt.

DAR (*Dr•avni Arhiv u Rijeci*) – Fiumei Állami Levéltár

MOL – Magyar Országos Levéltár